

DİLLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TEVSİKİNDE HADİSİN ROLÜ*

Muhammed Dârî HAMMÂDÎ

Çev. Murat SULA**

A- RİVÂYETLERİN TOPLANMASI

Arap dili tarihinde dilin derlenmesi, tarihinin seyrini ve geleceğini belirlediği için en önemli bir faaliyet kabul edilir. Dünyadaki herhangi bir dil gibi, Arap dilinin de geçirmiş olduğu lugavî gelişim ile tabii değişimin bütün etkilerine rağmen, “Arapça sözlüklerin tamamını inceleyen birisi, dille ilgili malzemeleri, Arap yarımadasında seyahat eden çok az sayıdaki ilk dilcilerin Araplardan şifahî aldıklarını, sonra bu toplama faaliyetinin bir süre sonra sekteye uğradığını ve ardından da sonraki dilcilerin bütün gayretlerini, toplanan bu malzemenin farklı şekillerde tanzîm ve tertîbine yoğunlaştırdıklarını”¹ görecektir. Aynı şekilde, toplanan bu malzeme üzerine tesis edilen Arapça nahiv kurallarının, özünde elle tutulur esaslı bir değişiklik yapılmadan, az sayıdaki ilk nesil dil âlimlerinin şekillendirdiği biçimde kaldığını fark edecektir. Bu durumu, “Sonraki nesillerin (ilgili kuralları) farklı açılardan epeyce genişletmelerine, şekil ve kalıplarını geliştirmelerine rağmen, iskeletinde ve ana kurallarında herhangi bir değişikliğe ihtiyaç duymadıklarını, Arapça’nın kurallarını kapsamlı bir şekilde ihtivâ eden ilk eser olan Sibeveyhî (ö. 180/796)’nin eseri”² doğrulamaktadır.

Arap dil âlimlerinin sadece nesep, haber ve şiir üzerine yoğunlaştıkları hicrî birinci asırdan itibaren, hadîs râvîleri (hadîsin yanında) haber ve şiir rivâyetinde

* Bu yazı, Dr. Muhammed Dârî Hammâdî tarafından kaleme alınan *el-Hadîsu’s-şerîf ve eseruhû fi’l-dirâsâti’l-lugaviyye ve’n-nahviyye* (Bağdat 1982) isimli eserin (243-280) sayfaları arasının çevirisidir. Dipnotlarda verilen çoğu kaynak ile bunların yazarlarının tam künyeleri tarafımızdan verilmiştir. Ana metinde verilen ölüm tarihleri tekrardan kaçınmak amacıyla dipnotlarda ikinci bir defa zikredilmemiştir.

** Araş. Gör., DEÜ İlahiyat Fakültesi, muratsula@hotmail.com

¹ Ebû Bekr ez-Zebîdî (ö. 379/989), *Lahnu’l-’âmme* (thk. Ramazan Abduttevvâb) 1. baskı, el-Matbaatu’l-kemâliyye 1964, Muhakkikin Önsözü, s. 3.

² Yuhan Fey, *el-Arabiyye, Dirâsât fi’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlib*, Kahire 1951, s. 50–51.

de bulunarak bu alanda da önceliği elde etmişlerdi. Bu görevi yerine getirenler, daha çok nesep âlimleri, hatîpler ve bazı hadîs râvîleri idi³. Büyük muhaddis eş-Şa'bî (ö. 105/723): "*En az bildiğim şey şiir rivâyetidir. (Ama buna rağmen), bir ay boyunca aynı beyti tekrar etmemek üzere şiir söylemek istesem bunu hiç şüphesiz yapabilirim*"⁴ derdi. Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776)'ın "*Ben, şiir konusunda hadîsten daha iyiyim*"⁵ dediği rivâyet edilir.

Hadîsçiler, şiir rivâyetinde olduğu gibi, başka bir alanda da saygınlık kazanmışlardır. O da, erken dönemlerde hadîs tedvîn eden bazı şahısların aynı zamanda dil ve şiire olan önemi ortaya koymuşlardır. Hatta er-Râfi'î, el-Câhız'ın *el-Beyân ve't-tebyîn*'de, Ebû Ziyad'ın: "*Biz sadece sünneti yazardık, ez-Zührî ise herşeyi yazardı. Kendisine hadîsin haricinde başka konularda ihtiyaç duyulunca, onun, insanların en güçlü hafızalı olduğunu anladım*"⁶ sözünü delil göstererek "*Araplardan ilk yazanın, hadîs tedvîn eden hâfız ez-Zührî olduğunu*"⁷ ileri sürer.

Dilin toplanması faaliyetinin ilk aşaması, hicrî birinci yüzyılın sonlarında kurrâ ve muhaddislerin öncülüğünde Basra'da dağınık vaziyette kurulan ders halkalarından elde edilerek başladı. Ne var ki âlimler, "*Dilcilerin lugatla ilgili özel araştırmalarını bedevî Araplardan elde ettiklerini farkedince yönlerini Mirbed'e çevirdiler*"⁸.

Böylece âlimlerin, dil ve şiir konularında bildiklerini kurrâ ve muhaddislerin meclislerine sunmak üzere Basra'daki ders halkasına gruplar halinde gelen Mirbed bedevîleriyle temas kurmaları onlardan bir kısmının Basra'da kalmayı tercih etmelerine kadar devam etti. Fakat onların Basra'da uzun süre kalmaları, dillerinin bozulmasına ve bunun sonucunda da kendilerine duyulan güvenin yok denecek derecede azalmasına sebep oldu. Öyle ki bu durum, İbn Cinnî (ö. 392/940)'nin *el-Hasâs* adlı eserinin "*Arapların Hatalarıyla İlgili Bölüm*"de ifade ettiği kadar abartılı olmasa da, bedevî Arapların âlimler tarafından imtihana tabi tutulmalarına ve hata yapmakla itham edilmelerine kadar varmıştı⁹.

Bundan sonra dilin derlenmesinde üçüncü aşama¹⁰, yani çöle yolculuklar yapma başlamıştır. Bu amaçla çöle ilk yolculuk yapan ve sorularının cevaplarını Araplardan aramaya çalışanların başında Ebû Amr b. el-'Alâ (ö. 154/770), Yunus b. Habîb (ö. 175/791) Halefu'l-Ahmer (ö. 180/796) ve kendisiyle el-Kisaî (ö.

³ Mustafa Sadık er-Rafi'î (ö. 1356/1937), *Târîhu âdâbi'l-Arab* (thk. Muhammed Said el-Uryân) 3. baskı, Kahire 1953, I/340.

⁴ Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn el-İsfahânî (ö. 356/966), *el-Ağânî*, Beyrut 1956, VIII/96.

⁵ İbn Kuteybe (ö. 270/883), *el-Ma'arif* (thk. Servet Ukâşe), Mısır 1960, s. 501.

⁶ *Târîhu âdâbi'l-Arab*, I/259.

⁷ A.g.e., I/259. Ebû Osman Ömer b. Bahr el-Câhız (ö. 255/868), *el-Beyân ve't-tebyîn* (thk. Abdusselâm Harûn), 1. baskı, Kahire 1948, II/290.

⁸ Abdulhamid eş-Şelkânî, *Rivâyetü'l-luğa*, Mısır 1971, s. 69.

⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâs* (thk. Ali Neccâr), 2. baskı, Kahire 1952-1956, III/272-273.

¹⁰ Dil malzemelerinin ilim meclislerinden alınması birinci aşama, gelen grupların karşılanması ise ikinci aşamadır.

189/804) arasında geçen bir konuşmada dil konusundaki bilgisini “*Hicaz, Necd ve Tehame çölllerinden*”¹¹ aldığını belirten ve bunun üzerine el-Kisâî'nin de aynı yolu denemesine ve ezberlediklerin haricinde yazdıkları için onbeş kavanoz mürekkep harcamasına sebep olan¹² el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825), Ebû Zeyd (ö. 215/830), el-Asma'î (ö. 216/831) ve Ebû Ubeyd (ö. 223/837) ile diğer bazı âlimler gelmektedir. Bunları çölde kırk yıl gibi uzun bir süre kalıp ikâmet eden âlim ise, Halil b. Ahmed'in arkadaşı, garîb lafızlar konusunun yanında şiir ve hadîs alanında da âlim olan en-Nadr b. Şumeyl (ö. 204/819)'dir¹³.

Dille ilgili malzemenin derlenmesinde hadîsin etkilerini, zaman içinde oluşan lugat kaynaklarından araştırarak olursak bunlar kolayca görülür. Bu tesirler başlangıçtan beri dilin elde edilmesi ve araştırılmasının ilk kaynağı olan hadîs meclislerinde kendini gösterir. Muhaddisler, bu alanda hadîs metinleri ile ilgili hususlarda üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirmişlerdir.

Sahâbe ve tabiûn, fethedilen şehirlere, özellikle de Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şam, Mısır, Fars ve benzeri yerlere göç ettiklerinde, hadîs okullarını tesis eden önder hadîs âlimi ve şeyhleri olmalarından dolayı, onları hadîs ricâli karşılayıp hürmet göstermişler ve kendilerine hadîs ve rivâyeti konusunda sorular yönelmişlerdir. Bu durum, dil âlimlerinin, -hadîs ricâlinin sahâbe ve tabiûna karşı takındıkları tutumları gibi-, başta Mirbed bedevileri olmak üzere meclislerine gruplar halinde gelen dili iyi bilen bedevîleri karşılamalarına benzemektedir.

Hicrî ikinci yüzyılda el-Halil b. Ahmed'in kuşağı ortaya çıkıp dilin tevsikine/belgelendirilmesine ve tahkikine ihtiyaç duyulunca, dilciler, “*hadîs ricâlinin, eser toplamak üzere deve sırtında uzun mesafeleri katederek hadîsin bilinen yegane kaynağının var olduğu her yere gittiklerini görünce*”¹⁴, kendilerinin de aynı yolu takip etmeleri kaçınılmaz oldu ve “*sert mizaçlı ve kaba davranan Araplardan dil malzemelerini toplamak üzere yarımadanın kıyı kesimlerinden uzak bedevilerin ikâmet ettikleri çöle, dilin kaynağına doğru*” yolculuğa başlamışlardır¹⁵.

Aslında ilim uğrunda yolculuk fikri, “dînî bir hükmü Hz. Peygamber (a.s.)'den öğrenmek üzere uzun mesafeler kateden sahâbilerin yolculuğa çıktıkları Hz. Rasûlullah dönemine”¹⁶ kadar geri gider. Hadîs için yolculuk, daha çok hadîsçilerin yaptıkları ve önemi ilk önce onlar tarafından kavranan bir işti. Öyle ki, meşhur hadîs âlimlerinden biri olan Yahya b. Ma'in (ö. 233/847), “hadîs yolculuğunda bulunmadan oturduğu yerde eser yazan”ın kendisiyle arkadaşlık edile-

¹¹ Ebu'l-Berekât b. el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ* (thk. İbrahim es-Samerrâî), 2. baskı, Bağdat, s. 59.

¹² *A.g.e.*, s. 59

¹³ *A.g.e.*, s. 73.

¹⁴ *Târîhu âdâbi'l-Arab*, I/342-343.

¹⁵ *A.g.e.*, I/343.

¹⁶ Mustafa es-Siba'î, *es-Sünne ve mekânetuha fî'r-teşrî'i'l-İslâmî*, 1. baskı, Kahire 1961, s. 69.

meyecek dört grup insandan biri olduğunu belirtir¹⁷. Hatta biraz daha ileri gidenlerden biri olarak eş-Şa‘bî (ö. 105/723), “bir kişi bir hikmeti (güzel ve faydalı bir sözü) duymak için Şam’ın en uzak yerinden Yemen’in en uzak bölgesine yolculukta etse onun bu zahmeti boşa gitmez”¹⁸ der. Sa‘îd b. el-Müseyyeb (ö. 105/723)’in de şöyle dediğini görüyoruz: “Ben, tek bir hadîs için dahî olsa, gece ve gündüz yolculuk ederdim”¹⁹. Bundan daha ilginç olanı ise, bir harf uğruna yolculukta bulunan muhaddislerin bulunmasıdır²⁰.

Ahmed Emin, dil malzemesinin toplanması düşüncesi ile tarihi seyir içinde bu konuda uygulanan metotlarda dilcilerin hadîsçilere uyduğunu teyid etmiş ve şunları söylemiştir: “*Hadîsçiler hadîs toplamaya, fakihlerin, hadîs ile sahâbî ve tabiûn fetvalarını tedvîn etmeye yöneldikleri gibi, Arapların kullandıkları kelimeleri toplamak ve anlamlarını belirtme işini kendilerine görev kabul eden bir grup insan da dile yöneldiler ve bunun için mürekkep ve kağıtlarını yanlarına alarak bedevîleri dinlemek ve duyduklarını yazmak üzere yollara koyuldular*”²¹.

Ahmed Emin, konu hakkında detaylı bilgi sunduktan sonra hadîsin etkisinin açıkça görüldüğü ve dil malzemesinin toplanmasının gerçekleştiği üç aşamayı şöyle açıklar:

Birincisi: “Bir muhaddisin abdest, alışveriş ve miras konusunda hadîs dinlemek üzere yolculukta bulunması gibi, dil alimerinin de yağmur, kılıç isimleri, zirâat, bitki vb. alanlarda kelimeler dinlemek ve onları kayda geçirmek üzere yolculukta buldukları” uygun kelimelerin toplanması aşaması”²²;

İkincisi: Mâlik’in el-Muvatta’ında yaptığı gibi, bir mühaddisin namaz hakkındaki hadîsleri toplayıp “Namaz kitabı”, alışveriş konusundaki hadîsleri derleyip “Alışveriş kitabı” adını vermesi gibi, tek bir konuyla ilgili kelimelerin bir yerde toplanması²³ aşaması;

Üçüncüsü: “Kelimenin anlamını araştırmak isteyen müracaat etmesi için Arapça kelimelerin bütününe içeren özel tarzda kapsamlı alfabetik Arap dili sözlüklerinin oluşturulması” aşamasıdır²⁴.

¹⁷ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman, ‘*Ulûmu’l-hadîs* (Mukaddimetu İbni’s-Salâh) (thk. Nureddin Itr), Halep 1966, s. 223.

¹⁸ Ebû Ömer Yusuf b. Abdilberr (ö. 463/1070), *Câmi’u beyâni’l-‘ilm ve fazlihi ve ma yenbeğî fî rivâyetihi ve hamlih* (tsh. Abdurrahman Muhammem b. Osman), 2. baskı, Kahire 1968, I/114.

¹⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1070), *el-Câmi’ li ahlâkî’r-ravî* (yazma, İskenderiyye Kütüphanesi, 169/9, varak, 1) es-Salih’in ‘*Ulûmu’l-hadîs*’inden naklen, s. 54. Ayrıca konu için bkz. Şihabuddîn Ebu’l-Fadl İbn Hacer el-Askalânî (ö. 352/963), *el-Buhârî: Fethu’l-bârî bi şerhi’l-Buhârî*, Bulak 1301, I/183.

²⁰ *Câmi’u beyâni’l-‘ilm*, I/113.

²¹ Ahmed Emin, *Duha’l-islâm*, 7. baskı, Kahire 1964, II/252.

²² A.g.e., II/263-264.

²³ A.g.e., II/264.

²⁴ A.g.e., II/265. Ahmet Emin’in ortaya koyduğu şekilde, Arap dil malzemesinin üç aşamadan geçerek derlendiği tarzındaki düşünce, eleştiriden uzak kalmaz. Konu hakkında bilgi için bkz. Hüseyin Nassar, *el-Mu‘cemu’l-Arabî, neş’etuhû ve tetavvuruh*, Mısır 1956, I/35 ve *Rivâyetu’l-luğa*, s. 102-103.

Okuyucu, dilin derlenmesinin ilk iki aşamasında hadîsin etkisinin olduğunu fakat üçüncü “kapsamlı sözlük çalışması” merhalesinde ise böyle bir tesirin olamayacağını düşünebilir. Okuyucuya bu konuda hak veririm. Çünkü kapsamlı sözcük toplama düşüncesini meşhur *Kitabu'l-'Ayn*'a uygulayan el-Halil b. Ahmed, kendinden önce var olan bir metodu takip etmemiş, aksine erken dönemde, hassas matematiksel hesaplama dayanan yeni bir düşünceyi ortaya koyandır. Bu bize şunu unutturmamalıdır ki; hadîsler üzerinde gerçekleştirilen çalışmalar istiksâ/bir problemi iyice araştırma ve kapsamlı çalışma izlerini taşımaktadır. Bilindiği gibi bu çalışmalar el-Halil'in doğduğu hicrî birinci asrın başında, yani Emevî Halifesi Ömer b. Abdilaziz'in "*Hz. Peygamber'in hadîslerini gözden geçiriniz/araştırınız ve onları yazınız. Çünkü ben, ilmin eskimesinden/kaybolmasından ve âlimlerin de yokolmasından korkuyorum*"²⁵ fermanının etkisiyle kapsamlı hadîs çalışmalarının gerçekleştirildiği dönemde ortaya konmuştur. Ve yine biliyoruz ki, "*Hadîs imamları, kendilerine ulaşan hadîslerden mevzû/uydurma olduğunu tespit ettikleri atmışlar ve diğerlerini ise olduğu gibi kayda geçirmişlerdir*"²⁶. Bunlardan şu sonuca varabiliriz: el-Halil'in takip ettiği kapsamlı toplama metoduyla hiçbir bağlantısı olmasa da, bir konuyu iyice araştırma metodu erken dönemde hadîste fiilen uygulanmaktaydı.

Dilciler, dilin derlenmesinde ve kayıt altına alınmasında, "*hadîslerin cem'inde ve zabtında uygulanan metodu aynen takip etseler de*"²⁷, bu ilmî uygulamanın, bazıları önemsiz, bazıları da konunun özünü ilgili birtakım hatalardan uzak olduğunu göstermez. Yunus b. Habib el-Mısırî, Ebû Amr'ın şöyle dediğini nakleder: "*Arab'ın söylediklerinin pek azı size ulaşmıştır. Eğer onların çoğu size ulaşmış olsaydı şiirin yanında başka ilimler de gelmiş olurdu*"²⁸. İbn Fâris konuyla ilgili değerlendirmesini şu sözleriyle ifade eder: "*Bu söz doğru olmaya daha layıktır. Çünkü, dil âlimleri, Arapların söylediklerinin çoğunda ihtilafa düşmüşlerdir. Fakat neredeyse âlimlerden hiçbiri ihtilaf konusunu araştırmaya yanaşmamış aksine ihtimal ve olabirlik yolunu takip etmişlerdir*"²⁹.

Bu, vak'anın bir yönü. Diğer yönü ise "dile ait malzemeninin toplanmasıyla ilgilenenlerin, Arapların farklı dil ve lehçelerindeki sözcükleri, hangi lehçeye ait olduğunu belirtmeksizin kaydetmeleri"³⁰ gibi metot hatası değil, dilcinin kasdı bir etkisinin olmadığı uygulama hatasıdır. Hadîsle kıyasladığımızda dilci, derleme işini en güzel örneğiyle ortaya koymuştur. Burada, dil rivâyeti ile hadîs rivâyeti-

²⁵ el-Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdu'l-ilm* (thk. Yusuf el-İş), Dimaşk 1949, s. 106. Yine bkz. *Sahîhu'l-Buhârî*, I/204.

²⁶ Tahir b. Sâlih b. Ahmed el-Cezâirî (ö. 1338/1919), *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, Mısır 1328, s. 19.

²⁷ Fuad Hanna Terzi, *Fi usûli'l-luğa ve'n-nahv*, Beyrut 1969, s. 85.

²⁸ *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 33; *el-Hasâs*, I/386.

²⁹ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (ö. 395/1004), *es-Sâhibî fi fihri'l-luga ve süneni'l-Arab ve kelâmiha*, Kahire 1910, s. 34.

³⁰ Abdulhamid Hasan, *el-Kavâidu'n-nahviyye, maddetuha ve tarîkatuha*, 2. baskı, Mısır 1952, s. 69.

nin ehemmiyet ölçüsünü belirlemede dinin ayırıcı unsur olması nedeniyle, dilcilerin, araştırma ve tahkik konusunda hadîsçilerin ulaştıkları seviyeye ulaşamamalarını mazur görebiliriz. Çünkü, bir şeyle ilişkili olanı elde etmeye iten sebep ile birşeyin kendisini elde etmeye sevkeden sebep birbirinden farklıdır. Her ne olursa olsun, ne dilciler ve ne de diğerleri kemâle ulaşma gibi zorunlulukları olmadığı halde, güçleri nisbetinde doğruyu araştırmışlardır.

Zikrettiğimiz sebeplerden dolayı, dilin toplanması ve kaynaklarından elde edilmesinde dilciler hadîsçilere uydukları gibi, eldeki malzemenin öğrencilere aktarımında da yine hadîsçilere uymuşlar ve bunun sonucu olarak öğrencilere yeni dili dikte ettirdikleri ve öğrettikleri ders meclisleri oluşturmuşlardır. Bu meclislere, çöllere yolculukta bulunan, oralarda bulduklarını yazan, aslına uygunluğundan emin olmak için defalarca kontrol eden, bu alanda son noktaya ulaşan ve okulunu zirveye götürecek dil bilgisine sahip olan kişiler önderlik etmişlerdir.

Muhaddisler, ilmî silsilelerini göstermek üzere, meclis imamları ve üstatları tarafından şeyhlerine verilen ilmî lâkaplara sahiptirler. Bunların en yaygın olanları: **Müsnid**, **muhaddis** ve **hâfız**'dır.

"**Müsnid**: Rivâyet ettiği hadîs hakkında bilgiye sahip olsun veya olmasın, hadîsi senedi ile rivâyet eden; **muhaddis**: senedleri, illetleri, senedde adı geçen râvîleri, isnâdın âli ve nâzil olanını bilendir. Ve bu sebeple de muhaddis, müsnid'den daha üst seviyededir. **Hâfız** ise derece ve makam itibarıyla ikisinden de yukarıda, en üst seviyede olandır"³¹.

"*el-Lugavî*"nin dilciler tarafından kullanılan yegane lâkap olması, onların, hadîsçiler için en önemli olan "hâfız" lâkabını kullanmalarına engel teşkil etmiştir. Böylece, "en yüksek derecedeki hadîs âlimine "hâfız" dediği gibi, istenen dereceye ulaşan dilciye de "hâfız" lâkabı verilmiştir"³².

Dil hâfızının, hadîsçilerin belirledikleri ve dilcilerin de uyguladıkları dört görevi vardı:³³

I- İmlâ

Hadîs hâfızının en önemli görevi imlâdır. Mutekaddim dilcilerden Sa'leb (ö. 291/903), İbn Düreyd (ö. 321/933) Kasım b. el-Enbarî ve el-Kâlî (ö. 356/966) gibi âlimler ile diğerleri çok malzeme imlâ ettirmişlerdir. "Dilcilerin imlâ şekli muhaddislerinkiyle aynıydı. Şöyle ki; kâtip konun başına "şu gün, şu camide şeyhimiz falanın dikte ettirdiği oturmudur" diye yazar, tarihi zikreder, sonra da şeyh, sözü isnadıyla birlikte fasih Araplardan nakleder"³⁴ es-Suyûtî, "imlânın, ilk dönemde çok yaygın olduğu-

³¹ Subhî es-Sâlih (ö. 1407/1986), 'Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh, 5. baskı, Beyrut 1388, s. 75.

³² Celaleddin es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envâ'iha* (thk. Ahmed Cevâd el-Mevlâ ve diğerleri), Mısır, II/312.

³³ *Târîhu âdâbi'l-Arab*, I/327.

³⁴ *el-Muzhir*, II/313-314.

nu fakat hâfızların ölümleriyle bu geleneğin uzun dönem sekteye uğradığını, bunun aksine hadîsin imlâsının ise devam ettiğini" belirtir³⁵.

II-İftâ

Bu, fıkıh âlimlerinin iş ve uzmanlıklarındandır. Bilgi sahibi olmayan hiçbir müftünün dînî konuda fetva verme yetkisi yoktur. Aynı kural, dil meclislerinde de uygulanmıştır. Kendisine soru yöneltilen şeyhin, *"bilgi sahibi olduğu konularda temkinli davranması, bilmediği konuda ise "bilmiyorum" demesi, eğer kendisi müfessir ise ve garip bir kelime hakkında soru sorulmuşsa sadece bunu açıklamakla yetinmesi³⁶, fakat Kur'an ve hadîste geçen garip bir kelimeyi açıklamayı istenmişse, bunu etraflıca araştırması³⁷* kabul edilen ilkelerdendir.

III ve IV- Rivâyet ve Ta'lim

Bunlar, görüldüğü üzere ortak âdabı ve müşterek kuralları olan iki ayrı vazifedir. Birincisi: İlimde ve amaçta samimiyet ve rivâyette doğruluktan sonra, (ikincisi) öğretimde yol göstericiliği ön planda tutmak ve *"öğrencinin kapasitesini gözönünde bulundurmak³⁸*.

Ne dile ait malzemenin toplanması ve ne de tertibi kolay olmuştur. Bu çalışmalar birçok âlime ağır ekonomik külfet getirmiş ve çoğu kez bazı âlimler, karşılığını yalnızca Allah'tan beklemek üzere dine hizmet için hayatlarını bu işe vakfetmişlerdir. Fakat bütün bu gayretler, râvîlerin ve bedevîlerin uydurma faaliyetlerde bulunmalarına engel olamamıştır. Daha doğrusu bedevîler, kendilerini, araştırmacının istekleri doğrultusunda uydurma faaliyetinde bulunmaktan alıkoyamamışlardır. Böylece, daha önce hakkında bilgi verdiğim, dilde uydurma dalgası yayılmaya başlamış ve bu durum hadîşçilerin ortaya koyduğu ilmî isnad metoduyla rivâyetlerin toplanması zarûretini doğurmuştur. Bundan dolayı, dil malzemeleri *muttasıl, munkatı, sahîh, zayıf, makbûl ve merdûd* gibi farklı derecelendirmeye tâbi tutulmuştur.

B- RİVÂYETLERİN TAKSİMİ:

Dille ilgili rivâyetlerin tamamı aynı derecede güvenilir olmadığı gibi, bunların derlenmesi ve onlardan hüküm elde edilmesi de tek metotla gerçekleşmediğinden dilciler, bu malzemeleri iyice incelemek ve uydurma olanı sağlam olandan ayırtmak zorunda kalmışlardır. Bu alanda kendilerine hadîşçiler ve onların hassas metodu güzel bir örnek teşkil etmiştir.

Hadîşçilerin uydurma olmadığı ve yalan içermediği sabit olan hadîsleri, güvenilirlik ve sağlamlık dercelerini belirlemek üzere, metin ve sened yönünden farklı kısımlara ayırmaları gibi, dilciler de, malzemeleri inceledikten ve sağlam olduğuna

³⁵ A.g.e., II/314.

³⁶ A.g.e., II/314.

³⁷ *Târîhu âdâbi'l-Arab*, I/330.

³⁸ *el-Muzhir*, II/330.

karar verdikten sonra aynı metodu eldeki malezelere uyguladılar. Çünkü bu konuda dilcilerin önlerinde hadîşçilerin icat ettikleri “*dereceler merdiveninden*” daha iyisi yoktu.

Muhaddisler, kendilerine ulaşan her hadîsi ilmî metotla derecelendirmede aşağıdaki aşamalara tabi tutmuşlardır:

a- **Toplama işlemi:** Bu aşamada, kendilerine göre sahîh olmasa da Hz. Peygamber'den gelen her hadîsi almışlardır.³⁹

İnceleme ve araştırma işlemi: Bu işlemin özel kuralları vardır ve bunların en önemlileri şunlardır:

Mevzû hadîsin ayırılması: Hadîsin uydurma olduğu ancak özel kurallara uygunluğundan sonra belirlenir. Çünkü bu söz (mevzû) “*terim olarak, gerçekte hadîs olmayıp, sadece onu uydurmanın iddiasına göre hadîstir*”⁴⁰.

Gerçek hadîste bilimsel araştırmanın uygulanması: Hadîşçiler, “*uydurma olduğuna karar vermede bir tanesinin bulunması yeterli olan meşhur kurallara göre*”⁴¹ sahîh hadîs mevzû olandan ayırdıktan sonra, hadîsleri râvî sayısı yönünden incelemeye yöneldiler ve bir hadîsin iki rivâyet yolundan ancak biriyle gelmesinin mümkün olabileceği sonucuna vardılar. Bunlar:

Tevâtür: Mütevatir, “*yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan büyük bir topluluk tarafından duyusal haberden bildirilendir*”⁴².

Âhâd: “*Ravîlerin sayısı 1, 2, 3, 4, 5 vb. olsa da mütevatir haberdeki çokluk derecesine ulaşmayan haberdir*”⁴³.

Mütevatir haber, özelliği itibarıyla kişinin gözardı edemeyeceği “*zarûrî bilgiye ulaştırınca*”⁴⁴, “*ricâl*” ve “*edâ sîgaları*” yönünden sahîh veya zayıf yönü araştırır-

³⁹ Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi'l-hadîs li'bni Kesîr*, 3. baskı, Mısır, s. 8.

⁴⁰ Celaleddin es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Tarîbi'n-Nevâvî*, 2. bsk, Mısır 1966, s. 21. Subhî es-Sâlih'in “*Ulûmu'l-hadîs*” isimli eserinin 142. sayfasında geçen “*يل بزعم واضع*” veya “*حكم الحديث*” cümleleri aslında bana biraz kabûlu zor ifade gibi geldi. Çünkü, uydurmacı (bir hadîs) uydurduğunda yaptığı işin gerçeğini kesin olarak bilmektedir. Bu nedenle eylemin ancak ve ancak bir uydurma faaliyeti olduğunu bilir. Şevki Dayf, *el-Bahsü'l-edebî* (tabîatuh, menâhicuh, usûluh mesâdir, Mısır 1972) isimli eserininin 155. sayfasında: “*(bu) asla hadîs olarak adlandırılmaz. Ancak bu istisnai durumun doğru olması mümkün ise (uydurulan bir söze hadîs demek mümkün ise) o da uydurana göre (hadîs) olabildiğidir*” ifadesiyle bu konuya işaret etmiştir.

⁴¹ “*Ulûmu'l-hadîs*”, s. 263. Ayrıca ilgili kurallar hakkında bkz. *es-Sünne*, s. 113-115.

* Kaynak olarak verilen eserin müellifi, tanımda bu kelimeyi özellikle kullanmaktadır. Başka kaynaklarda verilen tanımlara göre bu farklılık müellifin, eşyayı; *a-* ma'kûlât, *b-* mahsûsât şeklinde iki kategoriye ayırmış olmasıdır. Yazar haber türü şeyleri akılla değil ancak duyu organlarıyla özellikle gözle görülüp kulakla işitilebileceğini tanıma giriş mahiyetinde verdiği bilgilerde vurgulamaktadır. Ona göre, duyusal bir konudan haber veren kişinin, o duyusal konuyu mutlaka görmesi veya duyması gerekmez. Onun gören veya duyan birisinden haber verebilir ve onun rivayeti de duyusal haberler kısmına girmiş olur. İşte müellifin eşyaya iki farklı açıdan yaklaşması onu tevâtür tanımında “*mahsûs*” kelimesini kullanmaya itmiştir. Yazarın konu hakkındaki görüşleri için bkz. *Tevcihu'n-nazar*, a.m. (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde), Halep 1995, I/108 (çev.).

⁴² *Tevcihu'n-nazar*, s. 23.

⁴³ *A.g.e.*, s. 23.

⁴⁴ Şihabuddîn Ahmed b. Ali, İbn Hacer, *Nuzhe'it'n-nazar: Nuhbetu'l-fiker fî mustalahi ehli'l-hadîs*, Kalküta, 1862, s. 5.

lan hadîslerin kapsamından çıkarılmış oldu. Mütevatir haber, ricâl yönünden araştırılması gerekmeyen kendisiyle amel edilmesi zorunlu olan haberdür⁴⁵.

Sonuç olarak, sened ilmi âhâd haberle özdeşleşince, âhâd haber sahîhlik ve zayıflık yönünden şu üç kısma ayrılmış oldu:

Makbûl: *Sahîh ve hasen* hadîs;

Merdûd: Bölümleri hadîsçilerce en fazla araştırılan ve türleri üç yüz seksen bire varan zayıf hadîs çeşididir⁴⁶.

Mutevakkafun fih: Ne makbûl, ne de merdûd olduğu kesin olan ve “var olduğu veya olmadığı yönünde tercihe dâir herhangi bir delilin olmadığı hadîstir”⁴⁷.

Yukarıda geçen her bir hadîs türünün ve alt bölümünün, hadîs ricâlinin mâhir olduğu, kendine has bir takım özellikleri ve işaretleri vardır. Hadîs ricâlinin bu alandaki son derece hassas metotlarının meyvesi olarak bu hadîslerin türleri, gövdesi ve dallarıyla olgun bir ağaç görünümünü vermektedir.

Dilciler, hadîsçilerin yaptıkları gibi, başlangıçta uydurma olanı sahih olan-dan ayırma işlemine başladılar. “Çünkü şuurde, Arapça olması itibariyle hiçbir delil özelliğine hâiz olmayan bir sürü uydurma ve sahte malzeme mevcuttu”⁴⁸.

Daha sonra nakledilen dil malzemelerine yöneldiler ve bunları, hadîs alimlerinin taksimi gibi iki bölüme ayırdılar. Bu konuda dilciler, şunları söylemekteler:

“Şüphesiz nakil iki kısımdır: Tevatür ve âhâd. Tevatür; Kur'an'ın metni, sünnet ve Arap kelâmından mütevâtir derecesinde rivâyet edilendir. Mütevatir nahivde kat'i/kesin delilleri oluşturan bölümündendir ve hadîsteki gibi⁴⁹ bilgi ifade eder”⁵⁰. Dilde tevatür için aranan şart, hadîste geçerli olduğu gibi, “Kur'an'dan, Sünnetten ve Arap kelâmından mütevâtiren rivâyet edileni nakledenler gibi, râvîlerin sayısının yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayacak miktara ulaşmasıdır. Böylece râvîlerin sayısı da yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan yeküne varmış olur”⁵¹.

⁴⁵ *A.g.e.*, İbn Hacer, s. 5.

⁴⁶ Subhî es-Sâlih, *A.g.e.*, s. 165. Bu türün en yaygın türleri şunlardır: Mursel, munkatı, munfasıl, muddelles, mu'allel, muztarıb, maklûb, şâz, münker, metrûk. Bunlardan “maktu” ve “mevkûf”un “merdûd/zayıf” türlerden olup olmadığı tartışmalıdır. Konu hakkında bkz. *A.g.e.*, s. 165-214.

⁴⁷ *Tevcihu'n-nazar*, dipnot, s. 212. Mutevekkafun fih'in en meşhur türleri şunlardır: “Merfu, Müsned, Mu'tell, Mu'an'an, Muennen, Mu'allak, 'Âli, Nâzil, Tâbi', Şâhid, Müselsel, Musaffah”. Ayrıca bkz. *Ulûmu'l-hadîs*, s. 215-262.

⁴⁸ *el-Muzhir*, I/171 (ifade Muhammed b. Sellam'a aittir)

⁴⁹ *A.g.e.*, I/113 (Ebu'l-Berakât'tan naklen).

⁵⁰ Ebû Muhammed Ali b. Hazm (ö. 456/1063), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Mısır 1345-1348, I/104; *Tevcihu'n-nazar*, s. 327.

⁵¹ *el-Muzhir*, I/114. Başta Fahreddin er-Râzî olmak üzere bazı usûl ve dil alimleri dille ilgili tevatür konusunu ele almışlar ve “Dil konusundaki rivâyete mutlak olarak güvenilemez olduğunu belirtmişler, tevatürü inkâr ve âhâd haberi de eleştirme yoluna başvurmuşlardır. Bu konuda, inkârın boyutunu gösteren cevaplar kaleme almışlardır. Bkz. *el-Muzhir*, I/115-120. Aynı şekilde, muhaddisler arasında da hadîste mütevatirin varlığı konusunda görüş ayrılıkları meydana gelmiş, fakat bunlardan hiçbiri mutlak manada mütevatirin varlığını, lugavî tevatürde şahit olduğumuz gibi, inkâr etme-

Âhâd: “Bazı dilcilerin naklinde yalnız kaldıkları, mütevâtir şartlarını taşımakla birlikte, delil olarak kullanılan, - fakat âhâd tarikiyle gelen hadîs gibi⁵²- bilgi ifade etmesinde görüş birliği olmayan⁵³ haberdır⁵⁴.”

Dilciler, âhâd tarikiyle gelen rivâyetleri: **Makbûl**, **merdûd** ve **mütevekkafun fih**⁵⁵ şeklinde üç bölüme ayırmışlar.

Makbûl: “Gerçekte var olan ve uydurmaldan sâlim olan sahîh rivâyetler⁵⁶. Aşağıdaki beş şartı hâiz olan bir söz makbûl sayılır:

Ameli gerektirecek sahîh bir senedle Araplardan sâbit olması;

Râvilerin, dînî konularda aranan adâlet duygusuna sâhip olmaları;

Naklin, dilin kaynağında sözü delil kabûl edilen Kahtan, Ma'd ve Adnan gibi fasih Araplardan yapılması. Râvîler nakillerini, adı geçen kabilelerden dillerinin bozulmasından sonra yapmışlarsa, rivâyetleri dilde delil kabûl edilmez.

Nakledenin, rivâyet ettiği sözü, başkasının değil, kendisinin duyması ve

Bizzat nakledenden duyulması⁵⁷ (gerekir).

Bu tür bir söz, hadîs-i şerifte “senedi, adâlet ve zabt sahibi râvî tarafından aynı özelliklere sahip râvîlerden nakliyle ilk kaynağına ulaşan, şâz ve mu’alle olmayan sahîh hadîse” tekâbül eder⁵⁸.

→

memiştir. Sadece, İbnu's-Salâh ve (muhaddislerden) el-Kâsimî (ö. 1332/1914), tevatürün sayısını çok az olduğunu belirtmişlerdir. Bkz. *'Ulûmu'l-hadîs*, İbnu's-Salâh, s. 241-242 ve Muhammed Cemaluddin el-Kâsimî, *Kavâ'idu't-tahdîs min funûni mustalaki'l-hadîs* (thk. Muhammed Behcet Baytar), 2. baskı, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye 1961, s. 271. el-Kâsimî'nin bu konuyla ilgili ifadesi ise şöyledir: "التواتر لفظاً: كالتواتر العظيم وكثيراً بسيرة من الأحاديث". Bu görüşe karşı birçok âlim reddiyeler yazmışlar ve bunlar arasında es-Suyûtî en başarılı olanlardır. Fakat aynı konuda ondan daha önce İbn Hacer reddiye kaleme almıştır, Bkz. İbn Hacer, *Nuhbetu'l-fîkır*, s. 29-30 ve *Nuzhetu'n-nazar*, s. 5-6. es-Suyûtî'nin bu konuda başarılı olmasının sebebi, lafzen tevatür yoluyla gelen ve muhtelif kitaplarda lafızları aynı olan mütevâtir hadîslerin listesini vermiş olmasıdır. İlgili hadîsleri *Tedribu'r-ravî*, 2. baskı, isimli eserinde (s. 178-180) zikretmiştir. es-Suyûtî, bu hadîslerden seçmelerde bulunarak *el-Ezhâru'l-müenâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire* adında başka bir eser yazdığını belirtir. es-Suyûtî'nin bu çalışmada yararlandığı eser ise, Faslı muhaddislerden Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer el-Kettânî (ö. 1345/1926)'nin *Nazmu'l-müenâsir mine'l-hadîsi'l-mütevâtir* (s. 3-4) isimli eseridir. Bu eser, Fas'ta 1328 yılında basılmıştır. Konu ile ilgili ayrıca bkz., *Tedribu'r-ravî*, 2. baskı, s. 179'daki dipnot.

⁵² Bkz., Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/819), *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), 1.baskı, Mısır 1940, s. 369-372; *el-İhkâm*, I/108, 124, 130, 134; *el-Kifâye*, s. 19, 26; *Tevcihu'n-nazar*, s. 327.

⁵³ İfade Ebu'l-Berakât'a aittir. *el-Muzhir*, I/114 ve 129.

⁵⁴ *el-Muzhir*, I/114, 129.

⁵⁵ Hadîste olduğu gibi, dilcilerin de Makbûl, Merdûd ve Mütevekkafun fih şeklinde bölümlenmede bulundukarını tespit edemedim. Fakat dilcilerin, bölümlenmeyi, lafzen olmasa da manen bu kategoriye göre yaptıkları anlaşılmalıdır. Sabit ve sahîh, yani makbûl ve zayıf ile bunun ihtiva ettiği diğerleri merdûd; sahîh ve sabit olmayan ise mütevekkafun fih olarak adlandırılır. İleride görüleceği üzere, konuyla ilgili taksimatı bu şekilde yaptığımızdan dilcilerin konuyla ilgili taksiminde hadîsçilerin literatürünü kullanmayı yeğledik.

⁵⁶ *el-Muzhir*, I/7.

⁵⁷ *A.g.e.*, I/58-59.

⁵⁸ *'Ulûmu'l-hadîs*, İbnu's-Salâh, s. 10-11. *el-Kifâye*'nin 20. sayfasında konu hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Sika bir râvî, Peygamber (a.s.)'a varıncaya kadar sika bir râvîden nakletmedikçe, o haber Hz. Peygamber'den gelen sahîh bir haber gibi yazılmaz. Bu tür haberde tanınmayan ve mecruh (cerh ve tadil sıfatlarını tam olarak haiz olmayan) hiç kimse yer almaz. Bu özellikte bir haber Hz. Peygamber'den sabit olursa onunla amel etmek ve buna muhalif olanı terk etmek gerekir”.

Sahîh Arap kelâmında fesâhat yönünden farklı derecelere sahip sözler bulunmaktadır. Şöyle ki, fasîh bir söz fasîh ve efsah olarak derecelendirilir. Bunun benzeri olan sahîh terimi, hadîs ilminde sahîh ve esah şeklinde uygulanmıştır. Bu konuya, **el-Cemhere**'deki şu ifade örnek verilebilir: "البر" kelimesi الحنطة ve القمح lafızlarından efsah/daha fasihtir.⁵⁹

II- MERDÛD

Hadîste olduğu gibi, dildeki merdûd, zayıf olarak da adlandırılır. Bu tür, hadîs bölümlenmesinin kapsamındaki münker, metrûk, mürsel, munkatı' vb. bütün türleri ve adlandırmaları içerir. Dilde, "**zayıf**, *fasihden daha düşük*"; **münker**, *bazı dil imamlarının kabûl etmemesi ve tanımamaları derecesine götürece kadar merdûd'den daha zayıf ve daha az kullanılan*; **metrûk**, *önceden dillerde var olan, fakat daha sonra terk edilen ve yerine başka kelimenin kullanıldığı sözdür. Bunların örnekleri kitaplarda bolca bulunmaktadır*"⁶⁰.

Aynı şekilde dilde **mürsel**: "İbn Düreyd'in Ebû Zeyd'den rivâyeti gibi, senedi munkatı/kopuk olandır. Bu tür nakiller makbûl değildir. Çünkü adâlet naklin kabûlünde şartlardan bir tanesidir. Senedin kopuk olması, adâletin bilinmemesi sonucunu doğurur. Zîra adı geçmeyen adâleti bilinmez. (Fakat buna rağmen) bazı âlimler mürsel (rivâyet)i kabûl etmişlerdir"⁶¹.

Şâz'a gelince; o, kurala aykırı olan şeydir. "*Arap âlimler, bedevîler arasında san'at alanlarında sürekli kullanılanları işlek, aksini de şâz kabûl etmişlerdir*"⁶². Bunun **es-Sihâh**'taki ifadesi şöyledir: "ندر الشيء ينذر ندرا: سقط وشد، ومنه النوادر"⁶³.

Bu konuyla ilgili isimlendirmeler hakkında hadîsçilerin ne dediklerini tekrar inceleyecek olursak, onlar; zayıfı: "*sahîh ve hasen hadîslerin özelliklerini taşımayan*"⁶⁴; münkeri: "*sadece kendisinin naklettiği ve rivâyet ettiği metnin, ne naklettiği şekliyle ne de başka versiyonuyla bilinen*"⁶⁵; mürseli de: "*rivâyeti kendinden önceki râvîlerden dinleyeninin bulunmaması sebebiyle senedi kopuk olandır*" şeklinde tanımlamışlardır. Fakat kullanım itibarıyla "tabiûnun Hz. Peygamber (s.a)'den naklettikleri"⁶⁶ mürsel olarak isimlendirilir. Munkatı ise "*mürsel gibidir, fakat bu tanımlama, genellikle tabiûn olmayanın sahâbîden naklettikleri için kullanılır*"⁶⁷.

⁵⁹ *el-Muzhir*, I/212.

⁶⁰ *A.g.e.*, I/214.

⁶¹ *A.g.e.*, I/125.

⁶² *A.g.e.*, I/227.

⁶³ İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 398/1007), *es-Sihâh* (thk. Ahmed Abdulgafur), Mısır, "ندر" maddesi. Bunun anlamı şudur: ندر الشيء ينذر ندرا: (kullanımı dilden) düştü ve şâz oldu. النوادر /Nevadir de aynı kökten gelmektedir (çev.).

⁶⁴ *Ulûmu'l-hadîs*, s. 37.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 72.

⁶⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Haydarabad 1357, s. 21. Tebe-i tabiûnin Hz. Peygamber'den rivâyet ettikleri "Mu'dal" olarak adlandırılır ki, onlar derece itibarıyla "mürsel"den daha düşüktür. Bkz. *el-Kifâye*, s. 21. Daha önce, dilcilerin bir kısmının mürseli kabul etmediklerini bazılarının ise kabûl ettiğini görmüştük. Muhaddislerin mürsel karşı tutumları da aynıdır. Çünkü hadîs

Daha önce de geçtiği gibi, dilcilere göre “nâdir”in eşanlamlısı olan “şâz”, hadîşçilerin ileri gelenlerine göre “münker”in müterâdifidir. Bundan dolayı bu üç türün, garîb ve şâz konumlarında olduğunu belirtmekte herhangi bir beis olmalıdır.

el-Kifâye'de “Şâz hadîs: bilinmeyen münker hadîs”⁶⁸ şeklinde tarif edilmiştir. Hadîşçiler, şâzın kabûlünde çok sıkı kurallar koymuşlardır. Ehl-i hadîs, şâz hadîslerin kabûlü hususunda işi öyle sıkı tutmuştur ki, (hadîsinin) birçok insandan nakledilmesi, (onu nakleden kişiye) zühd ve takva kazandırmamıştır. Hatta bazı hadîs imamlarından: “Aramızda günde 500 rekat namaz kılan, ama naklettiği hadîsleri garîb olanlar vardı”⁶⁹ ifadeleri duyulmuştur.

Bu taksimatta, dilcilerin uygulamalarının hadîşçilerinkine uyup uymadığını araştırma ihtiyacı hissetmiyorum. Çünkü bu konuda onlar, hadîşçilerin söylediklerini tekrarlamışlar ve onların görüşlerini benimsemişlerdir.

III- MÜTEVAKKAFUN FÎH

Dilcilere göre mutekkafun fîh; “sahîh ve sâbit olmadığı halde lugat konusunda rivâyet edilendir”⁷⁰. Onun kesin bir şekilde sahîh olup olmadığına dair bir delil olmadığından, hadîs bilginlerinin tereddüt ettiği gibi lugat bilginlerinin de tereddüt ettikleri şeydir. Bu konuda es-Suyûtî şunları ifade eder: “Bu çeşidin sâbit olmamasının sebebi; bir râvînin düşmesi, bilinmemesi veya kendisinde kabûl şartının olmamasından dolayı senedinin muttasıl/kesintisiz olmaması... veya dinlediği konularda şüphesinin olmasıdır. Bu çeşidin örnekleri çoktur. Bunlardan biri İbn Düreyd’in *el-Cemhere*'sindeki şu *ليس بثبت* *الشطشاش طائر، وليس بثبت* kayıdır”⁷¹.

Burada; hadîs ilminden gelerek dilcilerin araştırmalarına giren lugavî rivâyetle ilgili başka terimler de vardır. Onlardan biri, genelde “muhtelifü'l-hadîs”, “müşkîlü'l-hadîs” veya “telfîku'l-hadîs”⁷² konusunda görülen “**telfik**” terimidir. Şöyle ki; “görünüşte anlamca birbirine zıt iki hadîs rivâyet edilir, sonra o ikisinin arası uzlaştırılır veya o ikisinden biri tercih edilir”⁷³. Fakat bu, dilcilere göre uygun değildir.

→

çiler arasında mürselle ilgili; *a*- mutlak zayıftır; *b*- kesinlikle delildir, *c*- delil olabilmesi için bazı şartların hâiz olması gerekir şeklinde üç görüş hâkimdir. Bkz. *Kavâidu't-tahdîs*, s. 133.

(*) Bu kelime kitapta “mufasssal/مفصل” şeklinde kayıtlıdır. Fakat verilen tanıma göre “mu'dal / معضل” olmalıdır. Ayrıca hadîs terimleri arasında “mufasssal” terimiyle ifade edilen hadîs türü bulunmamaktadır. Bu nedenle hatalı terim tanıma uygun olan kelime ile değiştirildi. Kelime hatası, zannımızca müelliften değil, dizgiden kaynaklanmıştır (çev.).

⁶⁷ *el-Kifâye*, s. 21.

⁶⁸ *A.g.e.*, s. 141. Subhî es-Sâlih, İbnu's-Salâh'ın: “Hadîste şâz ve münkerin müradif kelimeler olduğu” fikrini kabul ettiğini ifade eder. Bkz. Subhî es-Sâlih, *A.g.e.*, s. 204. el-Hatîb el-Bağdadî'nin bu konudaki fikirlerini daha önce *el-Kifâye* isimli eserinde belirttiğini biliyoruz.

⁶⁹ *el-Kifâye* s. 124.

⁷⁰ *el-Muzhir*, I/ 103.

⁷¹ *A.g.e.*, I/ 103. “Onlar “الشطشاش”ın bir kuş olduğunu iddia ettiler, halbuki sözü edilen sözcüğün (bu manada olduğu) kesin değildir”.

⁷² Subhî es-Sâlih, *A.g.e.*, s. 111.

⁷³ *A.g.e.*, s. 111. Bu hususta en iyi kitap İbn Kuteybe'nin *Kitâbu Te'vil-i muhtelifi'l-hadîs*'idir.

Çünkü “*şiiir rivâyetinde telfik mümkün değildir*”⁷⁴ ve bu fark hadîsteki dinî bakış açısını gözetmekten kaynaklanmaktadır. Nitekim zıtlık ve çelişkinin meydana gelmesi imkânsız olan Peygamber’in hadîsleri arasında uyumun gerçekleştirilmesi zorunludur. Halbuki böyle bir durum dil ve şiirde gerçekleşmez. Her halükarda bu terim, dilcilerin terimleri arasında yerini almıştır⁷⁵.

Bir diğeri “**itbâ**” terimidir. Mutâbi’ hadîs: “râvîsinin, şeyhinden veya şeyhinden önceki kişiden benzer lafızla rivayet eden ve hadîsi tahrîc edilmeye uygun başka bir râvî ile uyuştuğu hadîstir”⁷⁶. Dilcilere göre ise itba’ “kelimenin kelimeye işba ve pekiştirme amacıyla vezin veya kafiye yönünden tabi olmasıdır”⁷⁷.

Kavramın iki kullanımı arasında ortak noktanın olduğu açıktır. Çünkü hadîs, hadîse tabi olurken, kelime de kelimeye tabi oluyor.

Öte yandan –bana göre– bu terimlerin en hoş olanı “müsel” veya “müşeccer” terimidir. Müsel hadîs: “Peygambere ulaşıncaya kadar senetteki her râvînin bir öncekinden benzer ifade ve fiillerle rivâyet ettiği, tedlîsten uzak müned ve muttasıl hadîstir”⁷⁸. Dilcilerin bunu nasıl ifadelendirdiğini anlamak için müsel hadîsten bir örnek sunmak gerekir. Müsel iki çeşittir. Biri, benzer ifadelerin yer aldığı; diğeri ise benzer fiillerin geçtiği hadîstir ki bunlardan birincisini, yani benzer ifadelerin bulunduğu türü tercih ettim. Örnek: “Ebû Bekir Muhammed b. Davud b. Süleyman ez-Zâhid’in rivâyet ettiği hadîstir. O şöyle dedi: Bize Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. el-Mu’mel ed-Darîr rivâyet etti, bana İbrahim b. Râşid el-Edemî rivâyet etti, bana Muhammed b. Yahya el-Vâsîtî Hâdim Ebû Mansûr eş-Şenâbûzî rivâyet etti ve şöyle dedi: Ebû Mansûr bana dedi ki; Kalk ve bana (su) dök ki sana Mansûr ’un abdest alışını göstereyim. Muhakkak ki Mansûr bana şöyle dedi; Kalk ve bana dök ki sana Alkame’nin abdest alışını göstereyim. Alkame bana dedi ki; Kalk ve bana dök ki sana İbn Mes’ûd’un abdest alışını göstereyim. Sonra İbn Mes’ûd da bana dedi ki; Kalk ve bana dök ki sana Peygamber (s.a.v.)’in abdest alışını göstereyim. Sonra Peygamber de bana dedi ki; Kalk ve bana dök ki sana Cebaril (a.s.)’in abdest alışını göstereyim”⁷⁹.

Dilciler, bu **müsel** terimini aldılar ve onu hoş bir sanat olan “*müşeccer*” ilminde bir tasnif metodu olarak kullandılar ve kitaplarında da “*Şeceretü’l-dür*”

⁷⁴ *el-Muzhir*, II, 333.

⁷⁵ es-Suyûtî, *el-Muzhir*’in on altıncı nevine “Ma’rifetü muhtelifi’l-lüğa” ismini vermiş. Bununla hadîs âlimlerinin kastedtiği şeyi değil, daha önce de açıklandığı gibi şiirler arasında telfik mümkün olmadığından ihtilâflı konular arasında telfike başvurmaksızın Araplara göre dillerin farklılığını ve bu farklılığın türlerini belirtmeyi amaçlamıştır.

⁷⁶ Subhî es-Sâlih, *A.g.e.*, s. 241.

⁷⁷ *el-Muzhir*, I/414.

⁷⁸ Subhî es-Sâlih, *A.g.e.*, s. 249.

⁷⁹ *A.g.e.*, s. 249.

* Kelimelerin iştikak yönüne değinmeden anlam itibarıyla birbirleriyle bağlantılı kelimelerin silsile halinde verilmesidir. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Târîhu âdâbi’l-Arab* (nşr. Abdullah Minşâvî vd.), Mektebetü’l-İman, 1997, II/376 (çev.).

adını kullandılar. Bu kitaplardan biri de Ebu't-Tayyib el-Lugavî (ö. 351/962)'nin **Şeceru'd-Dür** isimli eseridir.

el-Lugavî, adı geçen eserinde şunları nakleder: “Bu, farklı anlamlarla gelen sözleri içeren kitaptır. Onu Şeceru'd-dür olarak adlandırdım. Çünkü onun herbir babını bir şecereyle tercüme ettik ve “şecere” için onda dallar/alt konular belirledik...”⁸⁰.

Bu etkilenme ve alıntının ne şekilde olduğunu göstermek için “Şeceru'd-dür” kitabındaki bir örneği burada veriyoruz:

“Şecere/soyağacı:

العين: عين الوجه، والوجه: القصد، والقصد: الكسر، والكسر: جانب الحباء، والحباء: مصدر حَبَّات الرجل، إذا حَبَّتْ له حَبًّا وَحَبًّا لك مثله، والحَبَّاء: السحاب من قوله تعالى: ﴿اللَّهُ الَّذِي يُخْرِجُ الْحَبَّاءَ فِي السَّمَوَاتِ وَالسَّحَابِ: اسم عمامة كانت للنبي (صلى الله عليه وسلم)، والنبي: التل العالي...﴾⁸¹ وَفِي الْأَرْضِ ﴿

Hadîs ile dil arasındaki bu açık benzeşime rağmen es-Suyûtî bunu şu şekilde belirtmiştir: “*Bu tür, hadîs ilmindeki müselsel hadîs çeşidine benziyor*”⁸².

Dilciler, hadîs terimleri ile Kur'an ve Hadîs'e dayanan İslâm Hukûku terimlerini yoğun bir şekilde kullandılar. Onlar, fıkıh konularında önemli bir yer tutan “hâs-âmm”⁸⁴, “mutlak-mukayyed”⁸⁵ vb. terimleri kendi terminolojilerine aktardılar. Usûlcüler, dilciler tarafından yeterli ilgiyi görmeyen fakat kendi özel alanlarında önemli sayılabilecek dil çalışmaları gerçekleştirdiler ve onlar bu alanda derin bir tecrübeye sâhip oldular⁸⁶. Bu konulardan bazıları, dilin tevkîfilîği, terimleştirilmesi⁸⁷, tevkîfî oluşunun kıyasla belirlenip belirlenemeyeceği meseleleridir⁸⁸.

⁸⁰ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Şeceru'd-dür fî redâhuli'l-keîâm bi'l-maani'l-muhtelife* (thk. Muhammed Abdulcevad), Mısır 1957, s. 59.

⁸¹ Neml, 27/25.

⁸² *Şeceru'd-dür*, s. 152. Ayrıca bu konuda Ebû Ömer ez-Zâhid (ö. 345)'in *el-Medâhil fî'l-luga* (thk. Muhammed Abdülcevad, 1956) isimli bir eseri vardır. ez-Zahid şöyle demektedir:

“الظل: الحصور؛ والحصور: الحيس؛ الحيس: الجبل الأسود؛ والأسود: سواد العين... أخ.”

Talal: hasır; *hasîr*: tutmak; *habs*: siyah dağ ve *esved*: gözün siyahlığıdır ... vs. *el-Madhal fî'l-luga*, s. 23.

Nitekim Ebu't-Tâhir Muhammed b. Yusuf b. Abdullah et-Temîmî (ö. 538/1143) bununla ilgili *el-Müselsel fî garîb-i lugati'l-Arab* isimli bir kitap kaleme almış (ki bu eser Muhammed Abdülcevad tarafından tahkik edildi) ve bu eserin 39. sayfasında şu örneği vermektedir: الأول؛ وأول: يوم الأحد؛ والأحد: هو الوخ؛ والوخ: الفرد.

el-Üll: ilk; *evvel*: Pazar günü; *ahad*: bir; *vahid/vahad*: birey. Burada verilen bilgiler *el-Müselsel*'in Mısır 1313 tarihli baskısından alındığı bibliyografya kısmında belirtilmiştir. Bkz. el-Hammâdî, s. 497 (çev.):

*Ana metindeki örneğin anlamı şöyledir: *Ayn*: yüzdeki göz; *vech*: yönelim; *kasd*: kırmak; *kesr*: çadırın yanı; *hibâ*: “adamı gizledim”deki fiilin mastarı; *hab*: {اللَّهُ الَّذِي يُخْرِجُ الْحَبَّاءَ فِي السَّمَوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ} ayetinde olduğu gibi, bulut anlamında; *sihab*: Peygamber (s.a.s)'e ait olan bir sarığın ismi ve *nebî* de: yüksek tepe anlamındadır (çev.).

⁸³ *el-Muzhir*, I/ 459.

⁸⁴ *A.g.e.*, I/ 426.

⁸⁵ *A.g.e.*, I/ 449.

⁸⁶ Muhammed Takiyyu'l-Hakîm, “*el-Vaz*”, *Mecelletu'l-Buhûs ve'l-Muhâdarât*, Bağdat Arap Dili Akademisi, sayı: 32, s. 344-345.

⁸⁷ *el-Muzhir*, I/ 8-37.

⁸⁸ *A.g.e.*, I/ 59-64.

Daha sonraları usûlcüler dilde müteradif⁸⁹ ve müşterek⁹⁰ vs. kelimeleri araştırmışlardır.

C- RİVÂYETİN TERCİHİ

Çoğunlukla bir konudaki rivâyetler farklılık arz eder. Bazan bu farklılıklar, kendisiyle diğer rivâyetler arasında uzlaştırma noktası olamayacak şekilde konunun özünü ilintili olabilir. *"Rivâyetler farklı olup aralarında uzlaştırma imkânı olmadığında, tercih edilen konu kendisine başvurulacağından"*⁹¹ çok önemli olur.

Bu ilmin ortaya çıkışı, hadîs ricâline dayanır. Çünkü "sahâbe, tabiûn, tebe-i tabiîn ile sonrakilerin durumlarını inceleyen, onların "râcih" (tercihe uygun görülen)le amel etmede ve "mercûh" (terkedilen)u bırakmada görüş birliğinde olduklarını görür"⁹². Burada tercihin temeli ve eksenini, araştırmacının hukûkî yöntemlere uygun ve doğru bir şekilde araştırma gücüne⁹³, yani müctehidin mutlak bakış açısına bağlıdır⁹⁴.

Çok sayıda tercih metodu vardır ve "bazıları bu metotları yüze kadar çıkarır"⁹⁵. Hadîsçiler, ihtiyaç olmadığından bu metotların hepsini kullanmayıp onları "hadîs ile fıkıh usûlü arasındaki yakınlıktan dolayı fıkıh bilginlerine bırakmışlardır"⁹⁶.

Hadîs teliflerinin sahipleri zamanla bu metotların çeşitlerini kaydetmiş ve onların uyarılma usûllerini açıklamışlardır. Buna karşılık ben, Muhammed Cemaluddin el-Kâsımî⁹⁷'nin yaptığından daha kapsamlı bölümlere görmedim. Nitekim o, bunları dört gruba ayırmıştır: "İsnad, metin, medlûl ve dış durum"⁹⁸. Bu temel türlerden her birinin tercih şekilleri olan özel alt bölümleri vardır.

Yine dilciler, hadisçiler tarafından güvenilen ve araları uzlaştırılmayacak gibi görünen rivayetlerden biriyle hüküm verilebileceğini sağlayan ve az önce anlatılan tercih türlerinden daha iyisini bulamadılar.

Ebû'l-Berekât İbnu'l-Enbârî'nin *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb* adlı kitabındaki bilgiler, dilcilerin bu konudaki yöntem ve tercih işlemlerinde izledikleri usûlün şekli hakkında bilgi verebilir. İbnu'l-Enbârî şöyle demiştir: *"Bil ki tercih iki şeyde gerçek-*

⁸⁹ A.g.e., I/ 402.

⁹⁰ A.g.e., I/ 369.

⁹¹ *Tevcihu'n-nazar*, s. 404.

⁹² *Kavâidu't-tahdîs*, s. 313.

⁹³ A.g.e., s. 313.

⁹⁴ A.g.e., 313.

⁹⁵ *Tevcihu'n-nazar*, s. 405.

⁹⁶ A.g.e., s. 405.

⁹⁷ Tercih hakkında yazdıklarını tespit edebildiğim bazı müellifler şunlardır: *el-Kifâye*'de el-Hatîb, *Ulûmu'l-Hadîs*'te İbnu's-Salâh, *Tevcihu'n-nazar*'da el-Cezâîrî ve son olarak *Kavâidu't-tahdîs*'te el-Kâsımî'dir.

⁹⁸ *Kavâidu't-tahdîs*, s. 313.

*leşir: nakil ve kıyas. Nakildeki tercih; isnâd ve metinde olur*⁹⁹. Sonra şöyle devam eder: “Kıyastaki tercih; iki delilden birinin nakil veya kıyastan birine uygun olmasıdır”¹⁰⁰.

Bu husus, lügavî tercihin, isnad veya metin bakımından olsun, bütünüyle hadîs tercihinin dayandığı temellerden alındığını gösterir. Kıyas konusuna gelince –biri onu hadîşçilerin dikkate almadığı bir icat olduğunu zannedebilir-, biz bunun aslını ve anlamını kolaylıkla hadîşçilerde bulabiliyoruz ve bu biraz sonra görüleceği gibi, dış husus açısından onların özel tercihidir.

Bu, konuya genel bir bakıştır. Ben ayrıntıya veya biraz detaya girmek isteydim bu, benim çalışmanın yönteminden sapmama neden olurdu. Fakat buna rağmen bazı benzerliklere ve belirtilere işaret edilmesi gerekmektedir.

Dilcilerin isnâd açısından tercihlerinden biri, onların şu sözüydü: “İsnâd-daki tercih, iki nakledenden birinin diğerinden daha bilgili olması veya o ikisinden birisinin naklettiklerinin diğerinden daha çok olmasıdır”¹⁰¹. Bu da, hadîşçilerin bundan önce söyledikleri; “isnatla tercih, ya râvîlerin çokluğu veya onların adâleti ya da zabtlarının güçlü oluşu sebebiyle olabilir” sözleri gibidir¹⁰².

Dil konusunda metin tercihlerinden biri, onların şu sözüdür: “Kelimenin, iştikak açısından iki kökten hangisine ait olduğu hususunda şüphe edilir ise tercih gerekir”¹⁰³. Bu konuyla bağlantılı olarak *الفضل* ve *الفضيلة* kelimelerinde olduğu gibi iki kökten biri diğerine göre daha özel olursa, bunlardan özel olan daha genel olana tercih edilir. Bunun tersinin de geçerli olduğunu ifade edenler vardır¹⁰⁴. Bu, hadîşçilerin metin açısından tercih yönleri hususunda kaydettikleri ile hadîs-i şerif rivâyetlerinde uyguladıkları şeylerden nakledilmiştir. Nitekim onlar, bu hususta ilk şeklin, “özelin genele tercih edilmesi”¹⁰⁵ gerektiğini kabul etmişlerdir.

Bazı dilciler, hadîşçilerin özelin genele tercih edilmesiyle ilgili bu kuralına aykırı davrandıklarında –nitekim bu muhalefet “onun aksi de söylenmiştir” ifadesinde açıkça görülmektedir-, hadîşçilerin tercihle ilgili kurallarından birine muhalif tutumda bulunmaya benzeyeceği için bunda hiçbir sakınca olmaz. Çünkü dilciler, hadîste “mutlak mukayyede öncelenir”¹⁰⁶ kuralının tersine “mukayyede mutlak öncelenir”¹⁰⁷ görüşünü benimsemişlerdir.

⁹⁹ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb* (thk. Sa'îd el-Afgânî), Matbaatu'l-Camiati's-Suriye, 1957, s. 65.

¹⁰⁰ A.g.e., s. 67.

¹⁰¹ A.g.e., s. 65.

¹⁰² *el-Kifâye*, s. 434.; *Kavâidu't-tahdîs*, s. 313-314.

¹⁰³ *el-Muzhîr*, I, 349.

¹⁰⁴ *el-Muzhîr*, I, 350.

¹⁰⁵ *Kavâidu't-tahdîs*, s. 313-314.

¹⁰⁶ A.g.e., s. 315. Burada fikhin bu tercihlere olan etkisini görüyoruz. Bunun sebebi şudur: “Fıkıh usûlü –ifade ettiğim gibi- bu sanatla ilgilenen ve onda yoğunlaşan ilimdir. Konu hakkında biraz bilgi vermem gerekirse şunları belirtmemde fayda var: “Bir meselede bir asıl ve bir zann-ı gâlip çeliştiğinde iki görüş geçerlidir ve fıkhıta olduğu gibi asılla amel etmek daha sahihtir”, *el-İktirâh*, Celeleddin es-Suyûtî, s.

Kıyas açısından dilcilerin tercihlerine gelince, iki rivâyetten birinin naklî veya kıyasî diğer bir delile uygun olması gibidir¹⁰⁸ ve bu, hadîs bilginlerinin ve fakihlerin kabul ettiği bir husustur. Muhaddisler ve fakihler, dış hususlar açısından tercih etmenin şartlarının neler olduğunu şöyle ifade etmişlerdir: “Başka bir delilin desteklediği şey, desteklenmeyen şeye tercih edilir”¹⁰⁹. Ve şu ifade de aynı konuyla bağlantılıdır: “İki haberden birine Kur’an, meşhûr hadîs, icmâ veya akıl şahitlik ederse, o delil desteklemesinden dolayı diğerine (desteklenmeyene) tercih edilir”¹¹⁰.

Yukarıda anlatılanlardan, tercihin ta’lile muhtaç olduğu ve illetli sözünün mürselden daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. Bu İbn Cinnî’nin, *el-Hasâts* isimli kitabının (باب في اللفظين على المعنى الواحد يردان عن العالم متضادين) Alimden Birbirine Zıt Olarak Gelen Bir Anlamlı İki Kelimeyle İlgili Bölüm)¹¹¹’ünde sıralama ters çevrilmiştir. Nitekim o, bu konuyu açıklayarak şunları kaydetmiştir: “Bize göre tercih birkaç çeşittir: Biri, ikisinden birinin mürsel, diğerinin mu’allel olmasıdır. Eğer mu’allel olan esas alınırsa kabûl edilirse, mürselin te’vil edilmesi gerekir”¹¹². Fakat aynı zamanda burada dikkat çeken şey ise, dilcilerin açıklanan tercihe pek itibar etmemiş olmalarıdır. Örneğin; el-A’lem eş-Şentemerî (ö. 476/1083) mürsel tercihler yolunu izliyor ve şöyle diyor: “Birinci rivâyet daha sahihtir”¹¹³ veya “birinci rivâyet daha sahih ve daha hasendir”¹¹⁴. Sonra, garip gördüğü birleştirmenin yer aldığı bir rivâyeti diğerine tercih ederken –belki de bunu asla yapmamıştır- aklına öneminden dolayı ta’lilî biraz eleştirmek gelmiş ve şunları ifade etmiştir: “O ilginç bir uzlaşımadır ve ilk rivâyet daha sahihtir”¹¹⁵.

D- RİVÂYETİN TEDVİNİ

Hadîslerin toplanması, Araplarda ilmî tedvîn hareketinin ortaya çıkmasında gerçek öncü ve özellikle de lûgat alanında tedvin kapılarının açıldığı anahtar konumundaki Emevî halifesi Ömer b. Abdilaziz’in emriyle hicrî birinci yüzyılın başında gerçekleşti.

Hicrî 143 yılı, tedvîn hareketi döneminin tarihî başlangıcı sayılır ve onun tarihî değeri hadîs-i şerifle bağlantısından kaynaklanır. Zikredilen yılda Ebû Ca’fer

→

9. Fıkıh, hadîsin dallarındandır ve sık sık *hadîs fıkıhı* diye isimlendirilir, Subhî es-Sâlih, *A.g.e.*, s. 316. Fakihler, genelde hadîşçilerin yöntemlerine paralel hareket etmişlerdir. ‘Ulûmu’l-hadîs, s. 317. Dilciler bu konuda şunları söylemektedirler: “İki zorunlu durumla karşılaştığında ikisinden daha yakın ve daha az sorunlu olanı tercih et”, *el-İktirâh*, s. 81. Bu, fıkıhta meşhur olan: “Zarar, iki zararın daha hafifiyile giderilir ve iki kötüden daha ehveni tercih edilir” bu kuralın açık bir uygulamasıdır.

¹⁰⁷ *el-Muzhîr*, I/350.

¹⁰⁸ *el-İğrâb fî cedeli’l-i’rab*, s. 67.

¹⁰⁹ *Kavâidu’t-tahdîs*, s. 315.

¹¹⁰ *Tevcîhu’n-nazar*, s. 405.

¹¹¹ *el-Hasâts*, I/200.

¹¹² *A.g.e.*, I/200.

¹¹³ Yusuf b. Süleyman b. İsa el-A’lemu’s-Şentemerî, *Tahsilu aynı’z-zeheb min ma’deni cevheri’l-edeb fî ilmi mecâzâtî’l-Arab, şerhu şevâhidi Kitabi Sibeveyhi*, Bulak 1316-1318, I/488.

¹¹⁴ *A.g.e.*, I, 58.

¹¹⁵ *Tahsilu aynı’z-zeheb*, II, 201.

el-Mansûr (ö. 158/774) hac vazifesini ifâ ederken imam Malik b. Enes (ö. 179/795) ile Medine'de karşılaştı ve ondan hadîsle ilgili bir kitap yazmasını istedi. Bunun üzerine imam Malik de Ebû Ca'fer için, fıkıh ve hadîsle ilgili olan *el-Muvatta'*ı yazdı. Halife Bağdat'a döndüğünde, gerek kendisi ve gerekse valileri vasıtasıyla bilginleri her alanda kitaplar tedvin etmeye teşvik etti ve böylece lugat sahası, dilcilerin itinayla yöneldiği verimli sahalardan biri haline gelmiş oldu¹¹⁶.

Hadîs, lugat tedvîn hareketine farklı şekillerde tesir etmiştir. Bu etkilerin en belirgin olanları şunlardır: 1- Arapça alfabetik sözlüğün oluşturulması, 2- Lü-gavî tasnifin yöntemleri, 3- Lugat ve edebiyat metinlerinin tahkîki.

İşaret edilen bölümler hakkında elden geldiğince birşeyler söylemeye çalışacağım:

1- Arapça alfabetik sözlüğün oluşturulması

Önceki bölümde¹¹⁷ lugatin derlemesinin hadîslerin tedvîni gibi üç aşamadan geçtiğini belirttim. Kelimelerin rastgele derlenmesi, nebevî hadîslerin rastgele tedvîni; bir konuya özgü kelimelerin toplanması, yine bir konuya özgü hadîslerin toplanması ve kapsamlı derleme aşaması "sözlük yapımı" –derlemedeki kapsamlı anlam bakımından- hadîsteki kapsamlı tedvîn hareketi örnek alınarak benzer şekilde gerçekleşti.

"**Mu'cem**" kelimesinin, bilinen terim anlamıyla ortaya çıkışının belirsiz olması, Arapça alfabetik sözlüğün ortaya çıkışı ve gelişimini inceleyen araştırmacıyı¹¹⁸ şöyle bir iddiada bulunmaya sevk etmiştir: "*Bu sıfatın lügavî sözlüklere ne zaman verildiğine gelince, ben, eski kaynaklarda bu konuyla ilgili hiçbir ize rastlamadım*"¹¹⁹.

Bu araştırma/tez, dilcilerin bu kelimeyi, "*lafızların ve kelimelerin açıklamasını ele alan ve onları konular ve bablarda toplayan lügavî kitaplarına*" isim olarak verdiklerini söyleyenlerle uyum içindedir¹²⁰. Fakat bu durum, başkasının bu sözcüğü, dilcilerin bu isimlendirmeden kastettiklerine yakın anlamda, özel alanda daha önce kullandıklarını olumsuzlamaz. Aksine gerçek olan da budur ve "*dilcilerden önce bu kelimeyi hadîs tarihçileri kullanmıştır*"¹²¹. Bu, hemen hemen üzerinde görüş ayrılığı olmayan bir husustur ve ben de bu hususta bir görüş ayrılığının olduğunu göremedim. Aksine Arapça sözlük meselesinde bazı araştırmacıların kesinlik ifade eden kipleri kullandığını ve şöyle dediklerini gördüm: "*Muhakkak ki bu kelimeyi ilk*

¹¹⁶ *el-Meâcimu'l-Arabiyye*, Abdussemî' Muhammed Ahmet, 1. baskı, 1969, s. 11. *el-Muvatta'*ın yazımı 40 yıl gibi bir sürede tamamlanmış ve bu süre zarfında eseri Mâlik, Medineli 70 fakihe sunmuş. İçerdiği hadîsler ise yüz bin hadîs arasından seçilmiştir, Subhî es-Sâlih, *A.g.e.*, s. 387.

¹¹⁷ *A.g.e.*, s. 237-238.

¹¹⁸ Bu kişi, *el-Mu'cemu'l-Arabî, neş'etühu ve tatavvuruhu* (Mısır 1956) adlı kitabın yazarı Hüseyin Nassâr'dır.

¹¹⁹ *el-Mu'cemu'l-Arabî*, I/14.

¹²⁰ *el-Meâcimu'l-Arabiyye*, s. 16.

¹²¹ *A.g.e.*, s. 16.

kullananlar, üçüncü yüzyıldaki hadîsçilerdir. İmam Buharî'nin *Sahîh*'inde şöyle bir konu başlığı yer almaktadır: "Ebû Abdullah'ın "mu'cem" harflerine göre yazdığı *باب تسمية من* [باب تسمية من أهل بدر في الجامع الذي وضعه أبو عبد الله على حروف «المعجم»] Burada "el-Câmî" Buhari'nin kitaplarından biridir ve Ebû Abdullah ifadesiyle de o, kendisini kastetmektedir"¹²³. Sonra bunu ekleyerek şöyle devam ediyor: "Mu'cem isminin verildiği ilk kitap, h. 201 yılında doğan ve h. 307 yılında vefat eden hâfız ve yarımadanın hadîsçisi Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ b. Yahyâ b. İsâ b. Hilâl et-Temîmî el-Mevsilî'nin *Mu'cemu's-sahâbe'sidir*"¹²⁴.

Dilciler, (kelimenin kullanımındaki) bu öncelik sebebiyle bu kelimenin "alfabetik sıraya göre kitaplar telif eden ilk kişiler"¹²⁵ olan hadîsçiler tarafından alfabetik sıraya göre tasnif edilen kitaplarına isim olarak verdiklerini gördüler. Bunun üzerine dilciler de aynı kelimeyi lugat kitaplarına isim olarak kullanmada hiçbir beis görmediler ve onların bu tür eserleri de "mu'cem" ismini taşımaya başladı.

Hadîs ve ricâlinin Arapça sözlük oluşturulmasına etkisi, bu "isim" meselesiyle ve Arapça'nın tarihinde ilk defa onların hadîs kitaplarını –özellikle ricâl kitaplarını- alfabetik olarak sıralamalarındaki öncelikleriyle sınırlı kalmamıştır. Bilakis dili koruyan ve nesilden nesile aktaran kapsamlı alfabetik sözlüğün oluşumunda da fiilî katkıda bulunmuştur¹²⁶.

2- Lugavî Tasnif Yöntemleri

Az önce anlatıldığı gibi, hadîsçilerin ve onların önderlerinin rivâyetin korunması ve bilimsel niteliklerinin gerçekleştirilmesinde büyük katkıları olmuştur. Bu katkıların etkin izi, isimlerini ve müelliflerini genel kaynakların ve büyük ansiklopedilerin ihtiva etmekte zorlandığı ve oluşumu asırlara dayanan ilmî birikimin, edebiyat ve lugat eserlerinin tasnifinde ortaya çıkmıştır.

Bunun bir sonucu olarak dilcilerin ve nahivcilerin tasnif üslûbu, hadîsçilerin ve fıkıhçıların tasnif üslubundan etkilendi¹²⁷. "Şer'î ilimlerde olduğu gibi Arap dilinin de usûl ve kurallardan bahseden ilimlerin var olma isteği hicrî ikinci yüzyıldan itibaren birçok bilginin gayretlerini okşayan bir arzu olmuştur"¹²⁸.

İbn Cinnî *el-Hasâis*'inde açıkladığı gibi, dördüncü yüzyıl bu etkinin olgunluğa ve kemâle eriştiği dönem olmuştur. Nitekim İbn Cinnî, kendisini adı geçen kitabı yazmaya iten şey, "iki bölge âlimlerinin, *kelâm ve fıkıh usûlüne göre nahiv usûlü*

¹²² el-Câmî'de, "Adları Ebû Abdullah Tarafından Alfabetik Sıraya Göre Belirlenen Bedir Ehlinin İsimlendirmesiyle İlgili Bölüm" (Çev.).

¹²³ Ahmed Abdulgafûr Attar, *es-Sihâh ve medârisu'l-mu'cemâti'l-Arabîyye*, 1. baskı, Mısır, s. 53 ve ayrıca bkz. *el-Buhârî*, VIII/329.

¹²⁴ A.g.e., s. 53-54.

¹²⁵ *el-Mu'cemu'l-Arabî*, Adnân el-Hatîb, Mecelletu'l-mecma'i'l-ilmîyyi'l-Arabî bi Dimâşk, c. 40. 1. cüz, s. 200.

¹²⁶ Konu hakkında bu kitabın s. 308 ve sonrasına bakınız.

¹²⁷ Nahve göre lugat, fıkha göre hadîs gibidir. *el-Muzhir*, I/59.

¹²⁸ *el-İğrâb fî cedeli'l-i'rab*, muhakkikin Önsözü, s. 19.

eserleri yazmaya teşebbüs etmemiş olmalarıdır"¹²⁹ der. Sonra Ebû'l-Berekât İbnu'l-Enbârî (ö. 577/1181)'nin *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv* kitabı ve ondan sonra da yedinci yüzyılda Osman b. Muhammed el-Mâlikî (ö. 635/1237)'nin *el-Lümau'l-cedeliyye fî keyfiyeti't-tahaddüs fî ilmi'l-Arabîyye* kitabı ortaya çıktı¹³⁰. Bu taklit etme faaliyeti, hadîs ilimlerini, fıkıh ve usûlünü taklit ederek lugat ve nahiv alanında birçok eser kaleme alan, bunlar arasında en önemlileri *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv* ve *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*'in müellifi Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin genişlik, kapsam ve bölümlene bakımından Arap dili ilminde ilk kaynak sayılan ve eserleri arasında en yaygın olmasının yanında en fazla takdir kazanan *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envâihâ* isimli eserinde en üst seviyeye varmıştır.

Bu konuda, İbn Cinnî'nin söylediklerinin bir benzerini de es-Suyûtî el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-Nahv'in önsözünde şöyle dile getirmiştir: "Ben sonrakilerin tasnif ve telif ettiği el-Eşbâh ve'n-nezâir kitaplarındaki fıkıh metodunu Arap diline tatbîk etmeye amaçladım"¹³¹. Hatta el-İktirâh fî usûli'n-nahv'in önsözünde daha açık bir ifadeyle şunları söyler: "Onu bâblar, fasıllar ve otobiyografiler bakımından fıkıh usûlünün tertibine benzer şekilde düzenledim"¹³².

el-Muzhir ile hadîs önderlerinden İbnu's-Salâh (ö. 643/1245)'in mukaddimesi olarak bilinen '*Ulûmu'l-hadîs*'e bir bakış, bu etkilenmenin olduğunu ve telif, planlama ve bölümlenmede hadîşçilerin yönteminin tam olarak taklit edildiğini açıkça gösterir. Aslında es-Suyûtî: "*Ben, onda bölümlenmeler ve nevilere yönünden hadîs ilimlerini taklit ettim... ve ona el-Muzhir fî ulûmi'l-luğa ismini verdim*"¹³³ ifadesiyle sadece çalışmasını insanlara bildirmek istemiştir.

Hadîşçiler, ricâl ilmiyle ilgili eserleri kendilerinden önce hiçbir âlimin uygulamadığı metotlarla kaleme aldılar. Onlardan da dilciler etkilenecek "*babaların, annelerin, erkek ve kız çocukların, erkek ve kız kardeşlerin, erkeklerin ve bayanların tanınmasıyla ilgili*" kitap tasnifinde bulundular. Bu konuda çalışma yapanlardan biri, lugat ricâlinden Ebû'l-Abbâs Muhammed İbnu'l-Hasen el-Ahvelî'dir¹³⁴. Bu ilimle ilgili tasnif çeşitlerinden biri de "*tabakalar, hafızlar, güvenilir ve zayıf râviler*" ile ilgili tasniflerdir. Muhaddislerden sonra dilciler ve nahivciler aynı yolu takip ettiler ve bunun sonucunda da dilciler ile nahivcilerin piyasada var olan meşhur

¹²⁹ *el-Hasâs*, I/2.

¹³⁰ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi (ö. 1067/1656), *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kılıslı Rifat Bilge). Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1941, II/1561-1562. (*Târîhu âdâbi'l-Arab* isimli kitapta er-Râfiî'nin eseri *el-Lümau'l-cedeliyye* ismiyle verilmiştir. Bkz. *Târîhu âdâbi'l-Arab*, I/325).

¹³¹ Celaleddin es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv*, 2. baskı, Haydarabad 1359, I/3.

¹³² *el-İktirâh*, Celaleddin es-Suyûtî, 2. baskı, Haydarabad 1359, s. 2. es-Suyûtî, aynı sayfada: "*Nahve göre nahiv usûlü, fıkha göre fıkıh usûlü gibidir*" diyor.

¹³³ *el-Muzhir*, I/1. es-Suyûtî'nin çalışmasının bir benzerini Esed Rüstem hadîs rivâyeti kurallarını tarih rivâyetine uyarlayarak *Mustalâhu't-târîh* (Beyrut 1939) kitabında gerçekleştirdi.

¹³⁴ *el-Muzhir*, I/506.

tabakat kitaplarına sahip olduk¹³⁵. Yine dilciler, isim, künye, lâkap ve neseplerin bilinmesi¹³⁶ hususu ile, önderler, şâirler ve kabilelerin isimlerinden şüpheli olmayanlar ile şüpheli olanların¹³⁷ tanınması konusunda da hadîşçileri taklit ettiler. Dilci ve edebiyatçılara göre bu konuda kaleme alınmış en meşhur eserlerden biri el-Hasen b. Bişr el-Âmidî (ö. 371/981)'nin *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* adlı kitabıdır. Bu tür ismindeki kitaplardan üzerinde uzlaşılan ile ihtilafli olanların¹³⁸ bilinmesiyle ilgili eserlerle doğumlar ve ölümler¹³⁹ konusundaki kaynakların tasnifinde de yine hadîşçilerin metodunu örnek aldılar.

Hadîşçilerin önemini kavrayıp üzerinde ciddiyetle durdukları ve hadîsin, lugatin ve edebiyatın alt bölümlerinin tamamını bozulmaktan korudukları başka bir cephe de tashîf ve tahrîf'tir. Erken dönemde hadîs ve dil ricâli, bu konuda duyulan ihtiyacı karşılamak için eserler telif ettiler. "Lugat ile hadîsin önde gelenlerinden bazıları, tashif hatasına düşmüşler, hatta Ahmet b. Hanbel şöyle demiştir: *"Hata ve tashiften kim kaçınabilir ki"*¹⁴⁰.

Şüphesiz bu konu -ki kısaca işaret etmeyi ümit ediyorum- hadîsin, metin tahkikine etkisinden söz etmeyi gerektirmektedir.

3- Lugavî Metinlerin Tahkîki

Metnin kaydedilmesinin, dilin bozulmadan korunmasında önemli bir etkisinin olduğu açıktır. Arap dili ve edebiyatını kötü yönde etkileyen en büyük ilmî afet tashif ve tahrif olmuştur. el-Ma'arrî'nin dediği gibi, asıl tashif; *"kişinin kelimeyi başka kişilerden dinlemediği halde, sayfadan okuyarak alması ve onu doğrudan uzaklaştırmasıdır"*¹⁴¹. Dolayısıyla *"bu ilmin afetine, onu yok eden veya keskinliğini hafifleten şeyle karşı konulması kaçınılmaz oldu"*¹⁴². İmam Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1267), *Muhtârü's-Sihâh* isimli kitabının önsözünde metnin kaydedilmesindeki zorunluluğa ve bunun lugate olan etkisine şöyle dikkat çekmiştir: "Dilin birçok kaynağından iki sebepten dolayı az faydalanılır. Biri, daha yaygın olana göre tertibin zorluğu, ikincisi de meşhur vezinlerin az kullanılması ve musannıfları tarafından tebdil ve tahrifin çok geçmeden tersine çevirdiği şekilde kaydedilmelerine dayanılarak çeşitli hareketlere göre metinleştirmenin olmaması (onlar metinlerin yanlarındaki zuhuruna dayanmamış ve asıl tasnifte ihmal etmiştir)"¹⁴³.

¹³⁵ A.g.e., I/395.

¹³⁶ A.g.e., II/418.

¹³⁷ A.g.e., II/447.

¹³⁸ A.g.e., II/453.

¹³⁹ A.g.e., II/461.

¹⁴⁰ A.g.e., II/353.

¹⁴¹ A.g.e., II/353.

¹⁴² Abdusselam Muhammed Harun, *Tahkîku'n-nusûs ve neşruha*, Kahire 1956, s. 65.

¹⁴³ *Muhtârü's-sihâh*, Önsöz, IX.

Arap yazısının özelliği ve incelikleri, metin çoğaltılması esnasında harekemelemede büyük bir çabayı gerektirmektedir. Yazının bu zorlukları, pek çok kere bir metnin asıldan uzak farklı şekillerde okunmasına sebep olmaktadır¹⁴⁴.

O halde metinlerin tahkiki, gayreti ve dikkati gerektiren temel ve önemli bir problemlidir. Konunun bu yönünü el-Câhız şöyle ifadelendirmektedir:

“Müellif bazan hatalı veya düşen bir kelimeyi düzeltmek ister. Böye bir durumda serbestçe on varâğın yazılması, düşen bir sözcüğü bağlamına göre tamamlamaktan daha kolay olur”¹⁴⁵.

Bundan dolayı; metin tahkiki, hadîşçilerin önem vermesi sonucu ayrıcalıklı konu haline geldi ve onların incelik, doğruluk ve güvenilirlik esaslarına göre belirledikleri ilmî yöntemin temel bir parçası oldu.

Bu husustaki katı tutumun ilk belirtisi, bazı hadîs âlimlerinin kitaptan rivâyeti caiz görmemeleridir. Bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmişlerdir: “*Delil, ancak râvînin ezberinden ve hafızasından rivâyet ettiği şeyde olur*”¹⁴⁶. “*Kitabın, ödünç verme, kaybolma vb. sebeplerle râvînin elinden çıkmış olmamasını*”¹⁴⁷ kitaptan rivâyeti caiz gören grubun bu konuda ileri sürdüğü yegane şarttır.

Meşhur kitaplardan¹⁴⁸ hadîs rivâyet edenin, ilgili kitapların meşhur olmasının yanında tebdil ve tahriften de uzak olmaları sebebiyle, kaynakların üzerinde birleştiği şeye güven oluşması için “*bulduğu bir kaynağa veya çeşitli rivâyetlerle farklı şekilde aktarılan sahih başka kaynaklara müracaat etmesi gerekiyordu*”¹⁴⁹. Bu sebeple hadîs bilginleri, metnin aslına uygunluğu, tam ve güvenli bir şekilde nakledildiğine inanma yöntemini ortaya koydular.

Modern bilginler, bu konuyu destekleyen birtakım prensipler ortaya koyuyorlar. Ancak ben bu prensiplerle çağımızdaki metin tahkiki ilminin, hadîşçilerin gözünden kaçmış olan önemli bir şey sunduğuna kânî değilim. Bunlar, İbnu’s-Salâh’ın, hadîs ricâlinin hadîs-i şerif metninin zabtında metne rivâyet ve dirayet

¹⁴⁴ Bkz. Franz Rosenthal, *Menâhîcu’l-ulemâi’l-müslimîn fi’l-bahsi’l-ilmî* (trc. Enis Feriha), Beyrut 1961, s. 66; Ali Abdulvahid Vâfi, *Fıkhu’l-Luga*, 6. baskı, Kahire, s. 253 ve devamı. Muhaddisler, manada oluşan tashîfin de “tashîf” kapsamında değerlendirildiğini bildirmişlerdir. Bu, dil önderlerinin çalışmalarına da konu olmuştur. *el-Muzhir*, II/381.

¹⁴⁵ el-Câhız, *el-Hayavân* (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Mısır 1938, I/79.

¹⁴⁶ ‘*Ulûmu’l-hadîs*, s. 185-186. Oryantalist Rozental *Menâhîcu’l-ulemâi’l-müslimîn*’in 67. sayfasında sözlü rivâyeti, kitaplardan rivâyete tercih etmiş ve konu hakkında şunları belirtmiştir: “*Herhangi bir rivâyet sözlü olarak rivâyet edildiğinde, bu tür hataların bir râvî için gerçekleşmesi mümkün değildir ve yazılı kaynaklara güvenmekten kaynaklanan tashîfi kınayan kimse, kınamasında isabet etmiştir*”. Rozental’in yeni bir şey söylemediği açıktır. Çünkü ondan yaklaşık bin üç yüz yıl önce, yani İbn Abbas (ö. 96/714) zamanında da bu görüşe hadîs bilginleri varmıştır. Nitekim İbn Abbas, rivâyeti yazıma tercih etmiş ve rivâyetin, yazmanın ve tasnifi sahip olmadığı ve hatta yanına yaklaşamayacağı bir öneme sahip olduğu kanaatini taşıyordu. Ayrıca bu husus kendisine sorulduğunda şöyle dermiş: “*Onlar yazdıklarında yazıma güvendiler ve ezberlemeyi bıraktılar, eğer yazmanın başına bir olay gelirse ilimlerini kaybederler*”. Bkz. *Târîhu âdâbi’l-Arab*, I/285-286.

¹⁴⁷ *Tedribu’r-râvî*, s. 308.

¹⁴⁸ Sahîhayn ve diğer güvenilir kaynaklar gibi.

¹⁴⁹ ‘*Ulûmu’l-hadîs*, s. 25.

açısından uyguladığı şeylerden bahsederken ortaya koyduğu hususlardandır. İbnu's-Salâh şunları söylemektedir:

“Hadîs yazıcılarının ve öğrencilerinin, kendilerinin yazdıkları ile başkalarının elyazısıyla elde ettikleri rivâyetleri, karışıklıktan uzak hareke ve noktalamayla rivâyet ettikleri şekilde kaydetmeye gayret sarfetmeleri gerekir”¹⁵⁰.

Sonra bugünkü tahkikçiler arasında geçerli olan şu kuralı belirtir; “*ancak problemlili olan kelime harekelenir*”¹⁵¹.

Ardından, özel isimler üzerinde yoğunlaşır ve şu notları düşer: “Şüpheli olanlar arasında karıştırılmış olan isimlerin harekelenmesine daha çok özen gösterilmelidir. Çünkü isimler anlama düzeltilmeyeceği gibi, siyak ve sibaklarındaki şey de delil olarak kullanılmaz”¹⁵².

Daha sonra problemlili kelimenin metinde tekrar tekrar harekeli olarak yazılması yöntemine değinir ve şunları belirtir: “Problemlili kelimelerin haşiyede, sadece bu kelimenin harekeli şekliyle metindeki aynı kelimenin hızasına doğru şekliyle yazılması gerekir”¹⁵³.

Mazeret olmaksızın ince yazı kullanmaması gerektiğine: “*Gerekli bir mazeret olmadıkça ince yazı çirkin görülür*” ifadesiyle dikkat çekerken¹⁵⁴, yazının hangi özellikte olması gerektiğini: “*Acele ederek harfleri birbirine karıştırmadan açık ve düzgün yazmayı kendine prensip edinmeli*”¹⁵⁵ cümlesiyle vurgular.

Hadîs yazıcısının, harflerin noktalı ve noktasız olduğunu anlatan cümleleri kaydetmeye aynı derecede önem vermelidir¹⁵⁶.

Kitabında, sadece kendisinin anladığı ve böylece başkalarını hayrete düşüren ifadelerden kaçınmalıdır¹⁵⁷.

Diğer genel ve özel kurallar¹⁵⁸ lugat, edebiyat ve diğer islâmî ilim mütehasıslarının sayesinde doğru yolu buldukları ışık olmaya devam etti. Şiir ve dil imamları, “*muhaddislerin, râvilerin ve hadîs metinlerinin eleştirilmesindeki gayretlerinden ilham alarak, eski şiirin tevsikinde/belgelendirilmesinde bütün gayretleri sarfettikleri gibi, köklü lugat ve edebiyat eserlerinin belgelendirilmesinde de ellerinden gelen gayreti ortaya koydular*”¹⁵⁹. Dilekçilerin ve diğer Müslüman Arap âlemi önderlerinin, hadîsçiler tarafından belirlenen metin tahkik kurallarına ve metinlerin asıllarına bağlı kalmalarının meyvelerinden biri de, sağlam ve doğru bir şekilde çoğaltılan divan-

¹⁵⁰ A.g.e., s. 162.

¹⁵¹ A.g.e., s. 162-163.

¹⁵² A.g.e., s. 163.

¹⁵³ A.g.e., s. 163.

¹⁵⁴ A.g.e., s. 163.

¹⁵⁵ A.g.e., s. 163. المشق/meşk: hızlı yazmak ve التعليق/ta'lik: ayrı olması gereken harflerin birbirine girift hale getirilmesidir. 163. sayfadaki muhakkikin dipnotu.

¹⁵⁶ A.g.e., s. 164.

¹⁵⁷ A.g.e., s. 165.

¹⁵⁸ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. A.g.e., s. 162-180 ve *Tevcihu'n-nazar*, s. 344-360.

¹⁵⁹ *el-Bahsu'l-edebe*, s. 169.

lardır. Bu konuda İbn Haldûn (ö. 808/1405) şöyle demektedir: “*Bu metotlar Doğu-da ve Endülü’s’te kullanılmaktaydı ve yöntemleri de açtı. Bundan dolayı, o dönemde istinsah edilen divanların gayet sağlam ve doğru olduğunu görüyoruz. İnsanların ellerinde, uzak ülke halklarının şimdiye kadar birbirlerine naklettikleri, kendilerinin de titizlikle bağlı kaldıkları ve ulaştıkları sonucu gösteren bu döneme ait eski kaynaklar mevcuttur*”¹⁶⁰.

Tahkîk işi, Avrupa ile Arap İslam dünyasının uzun süren birlikteliğinin sonucunda batıya geçti ve Avrupa, kendi edebiyatını ve ilimlerini bu muhteşem bilimsel yöntemlerle gerçekleştirdi. Sonra iş değişti ve bir grup oryantalist bize tahkîki öğretmek için Arapça metinler üzerinde çalışmak üzere doğuya geldiler!

Şüphesiz her millette metin tahkîki ve kaynak eleştirisi, bilimsel araştırma metodunun dayandığı temeli oluşturur. “Belki de hiçbir millet Arap toplumu kadar kaynak eleştirisiyle ilgilenmedi. Arap milletini buna iten en önemli unsur, onun hadîs-i nebeviyle ilgilenmesiydi. Zira her hadîsin kaynakları eleştiriye veya en azından açıklamaya tâbi tutulur”¹⁶¹. Dr. Şevki Dayf, lugat ve edebiyat incelemeleri dallarının bu bilimsel eleştiriden etkilenmesi hususunda şunları diyor: “Hadîs kaynaklarının eleştirisini güçlü bir şekilde destekleyen hadîsin, hadîs râvîlerinin ve eserlerinin araştırılması faaliyeti, hadîs alanından dil ve edebiyat konulu bütün çalışmalara geçen önemli bir katkıdır”¹⁶².

Muhakkak ki kaynakların derlenmesi, tahkîki ve eleştirisi, geniş ve kapsamlı olması gereken bir işlemdir. Tarih araştırmacıları bunu: “*Asıllar/kaynaklar kaybolduğunda tarih de yok olur*”¹⁶³ sözleriyle teyit etmektedirler. Bu husus, “*modern tarihçilerin faydasını algılamadan, doğruluğunu övmeden ve onu kullanmayı tasvip etmeden önce hadîs bilginlerinin bildikleri, gerek Avrupada ve gerekse diğer yerlerde var olan hadîs merkezlerinde asırlarca kullandıkları inkâr edilemez bir gerçektir*”¹⁶⁴. Bu kapsamlı derleme ve uzun araştırma işlemi hadîsçiler arasında bilinen bir şeydi ve onlar buna: “*takmîş*” ismini vermekteler ve konuyu: “*Yazdığımda topla ve rivâyet ettiğün zaman da kontrol et*”¹⁶⁵ cümlesiyle özetlemektedirler. Bu konunun tamamını ele almak derin araştırmayı gerektiren bir husus olup, mevzû hadîs terimleri kitaplarında ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Yukarıda verdiğimiz bilgiler, çalışmamız esnasında ilgimizi çeken hususlardı.

¹⁶⁰ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Haldun, *Mukaddime*, 4. baskı, Beyrut, s. 422. İbn Haldûn, kendi döneminde Faslıların metin tahkîki kurallarını ihmal ettiklerini ve yazı, zabt ve rivâyet sanatından koptuklarını ve Mısır’da durmun Fas’tan daha kötü bir hal aldığını belirtmektedir. *A.g.e.*, s. 422-423.

¹⁶¹ *el-Bahsu’l-edebî*, s. 228.

¹⁶² *A.g.e.*, s. 232.

¹⁶³ *Mustalahu’t-târih*, s. 3.

¹⁶⁴ *A.g.e.*, s. 3. Usûl bilginleri –ki hepsi hadîste önderdir- sahip oldukları araştırma yönteminden muhteşem bir ilim, mantıklı bir düşünce sistemi ve deneysel metot ortaya koydular. Avrupalılar bunları tanıyıp öğrendikten sonra modern ancak medeniyete geçtiler, *Neş’eu’l-fikri’l-felsefî fi’l-islâm*, Ali Sami en-Neşşar (ö. 1400/1980), I/31.

¹⁶⁵ *Mustalahu’t-târih*, s. 3.